

A FÉLELEM ÉS A ROSSZ LELKISMERET FILOZÓFIÁJA

Akárcsak a történelemnek, a tudomány-
és gondolkodástörténetnek is megvannak a

maga rokonszenves hősei és a maga ellenszenves figurái; az utóbbiak iránti ellenszenvet olykor az sem enyhíti, ha később látnokoknak bizonyulnak.⁶ Ellenszenves gondolkodónak mondhatjuk például Joseph de Maistre-t, a bűn és az attól megtisztító „isteni eredetű” háború filozófusát, Nietzsche-t, a felsőbbrendű ember paroxizmusának lángeszűen örült meghirdetőjét, a fajelméletet megalapozó angol H. St. Chamberlaint és a francia J. A. Gobineau-t, a nőgyűlölő Schopenhauert, Lombrosót, az elkerülhetetlen bűnözési hajlam antropológusát, a kultúrpeszsimista Keyserlinget, az oksági összefüggés helyett „sors-összefüggést” állító Spenglert s mindezekkel együtt — talán éppenséggel egyikük-másikuk előtt — magát Malthust.⁷

Az ellenszenv azonban természetesen nem ment fel az alól, hogy ismerjük azt a gondolkodót, akinek elméletei körül közel 200 esztendő óta heves harc folyik. De megálljunk csak: hiszen T. R. Malthus *hírét-nevét* jobban ismeri a világ számos más politikai közgazdászénál és gazdaságfilozófusénál. A hírét-nevét valóban, de nem ám a művét is. Ami persze bocsánatos vétek a magyar olvasó részéről, aki mindössze egyszer juthatott hozzá anyanyelvén Malthus népesedési tanulmányához: 1902-ben, amikor azt a Magyar Tudományos Akadémia Nemzetgazdasági Bizottságának felkérésére György Endre közgazdasági író magyarra fordította. Csakhogy azóta kerek 80 esztendő telt el, s

a fordítás nyelvezete, ha ugyan val ha is friss volt — jobban elévült, mint maga az eredeti mű.

Ezért, amikor ma — a Téka sorozat szűkre szabott keretei között — új fordításban rövid Malthus-válogatást teszünk közzé, úgy érezzük, hézagot pótlunk, ami azonban a legkevésbé sem jelent kísérletet Malthus újraértékelésére vagy jóhírének visszaállítására. Az itt közzétett szemelvényeknek — melyekben Malthusnak módja nyílik arra, hogy maga fejtse ki szempontjait — pusztán az a céljuk, hogy az olvasó megértse, miért bírálták elméleteit oly hevesen kora humanista gondolkodói, majd az utópista meg a tudományos szocialisták, és miért szolgált rá — minden rész- vagy látzatigazsága ellenére — mind a mai napig erre a bírálatra.

Bár az alma — közmondásosan — nem esik messze a fájától, nem megy ritkaságszámba, hogy konokul maradi, a haladásnak még a gondolatától is irtózó apáknak nyílt-szívű, reformokra hajló, sőt forradalmár fiaik (és lányaik) legyenek. S e . természetes is, hiszen régi közhely, hogy a konzervatív gondolkodás az idősebbek „kiváltsága”, viszont minden iránt, ami új és haladó, a fiatalok érdeklődnek elsősorban. Hébe-hóba azonban ennek a fordítottja is előfordulhat. Olyankor például, amikor a nagy reformmozgalmak vagy forradalmak beváltatlanul maradt ígéretei a konzervativizmus

malmára hajtják a vizet, többnyire a fiatalokban támad „nosztalgikus bű”; ők, a fiatalok azok, akik visszasírják a „régiszepeket”, amelyeket persze (szerencsésükre) sosem adatott meg ismerniük.

Efféle nosztalgikus korban élt Thomas Robert Malthus is, az első ipari forradalom — a visszafordíthatatlanul diadalmaskodó tőkésrend — korának gyermeke, aki azonban számos kortársával együtt a hagyományos értékekért rajongott, s szentül hitte, hogy mivel az anyagi jólétnek nincs — s nem is lehet — más forrása, mint a föld terményei, az emberi nyomorúság e „földi siralomvölgyben”, melyben „eredendő bűnünkért” arra ítéltünk, hogy „orcánk ve-rejtekével” keressük meg mindennapi kenyereinket — *természetes állapot*.

Thomas Robert 1766. február 13-án született, Daniel Malthus jómódú angol közép-birtokos kisebbik fiaként; két fián kívül az apának hat leánygyermekéről kellett még gondoskodnia.¹⁰

Daniel, az apa, lelkes híve volt a felvilágosodás eszményeinek: meleg barátság fűzte Jean-Jacques Rousseau-hoz, levelezett Voltaire-rel, tanulmányozta Condorcet-nak az emberi nem szüntelen tökéletesítéséről szóló utópista művét, és hitt abban, hogy előbb-utóbb megteremthető a politikai igazság társadalma.

Több haladó szellemű tanítója, tanára is volt az ifjú Malthusnak. Egyik egykori há-zitanítóját, Gilbert Wakefieldet valamikor a

kilencvenes években börtönbe vetették, mert azt hirdette: jó volna, ha a francia forradalmárok partra szállnának a brit szigeteken. A Warrington-akadémián — ahova az ifjú Malthus Cambridge előtt járt — tanárai között volt Joseph Priestley, akinek haladó nézeteiért később ki kellett vándorolnia Amerikába.

A cambridge-i Jézus-kollégiumban Malthus 1784-ben kezdte meg történelmi, matematikai és teológiai-bölcsészeti tanulmányait. A *bachelor of arts* oklevél elnyerése után az egyetem *fellow*-nak — kutatással s a diákok irányításával megbízott ösztöndíjassal — választotta meg. Malthus azonban csak néhány évig maradt Cambridge-ben, azután megpályázta az Alburyben meghirdetett szerény kápláni állást, s el is foglalta azt 1797-ben. Elhatározásában minden bizonnyal kisebb testi fogyatékoságának is szerepe lehetett, valamint annak, hogy sokgyermekes szülők második fiaként apai örökségben nemigen reménykedhetett.

Az újonnan létesült hertfordshire-i Kelet-indiai Kollégium 1805-ben Malthust professzornak hívta meg a történelem és a nemzetgazdasági tanszékre, s itt tanított 1834. december 23-án bekövetkezett haláláig. A kollégium gyarmati tisztviselőket képezett ki India számára. Katedrája mellett Malthus a lelkészi teendőket is ellátta. Felesége, Harriette Eckersall, akit professzorrá választása után vett el, 11 leánygyermekkel ajándékozta meg.

A francia forradalom hatására William Godwin, „az angol Condorcet”, 1793-ban Londonban közzétette *Politikai igazság* című művét, mely a haladó angol körökben igen jó fogadtatásra talált. Daniel Malthus is teljesen egyetértett Godwinnal, s megpróbálta erről fiát is meggyőzni. Sikertelenül. Az ifjú Malthus 1798-ban polemikus írásban válaszolt Godwin könyvére, különösen azt az elképzelését vitatva, miszerint a majdan megteremtendő, társadalmi igazságon alapuló eszményi világállam az emberek számlálatlan milliárdjait lesz képes tisztes módon eltartani. Ezt Malthus határozottan tagadta. Szerinte bármilyen változás menjen is végbe a társadalomban, örökké szegénységgel, nem pedig jóléttel kell számolni. Mert ha valamilyen úton-módon a Godwin elképzelt világállam csakugyan megvalósulna s a létfenntartási eszközök termelésében előnyös változás állna be, az emberek gyors ütemű sokasodása csakhamar felemésztené minden többletet. Vagyis hiábavaló minden igyekezet: a társadalom „tárgyi törvényszerűségei” nem engedik meg, hogy a szegények sorsán javítani lehessen.

„A társadalom szerkezete — írta Malthus — nagy vonalakban valószínűleg örökre változatlan marad. Minden okunk megvan azt hinni, hogy az mindig egy birtokos és egy munkás osztályból fog állni...”¹¹ Más szóval: a szegény azért szegény — mert szegény (Isten rendelte így!), tehát nemcsak felesleges, hanem káros is minden igyekezet,

amely a felsegélyezését célozza. „A gazdagoknak nem áll hatalmukban sem foglalkoztatni, sem táplálni a szegényeket, következésképp ez utóbbiaknak a dolgok természetete folytán nincs is joguk ezt megkövetelni.” A szegény embernek „nem terítették a természet asztalánál”¹², és ezért „távoznia” kell. „Aki nem távozik önként, azt majd elragadja a halál” — olvashatjuk Malthus polemikus művének első, 1798. évi — névtelenül megjelent — kiadásában, melynek ezt a címet adta: *Tanulmány a népesedés törvényéről és arról, hogy miként befolyásolja a társadalom jövőbeni alakulását.*

Bár a konzervatív körök már az első kiadást is kedvezően fogadták, az ellenkező oldalról jött heves bírálatok elmélyültebb kutatásra ösztönözték a szerzőt. Járt több európai országban, lelkiismeretesen tanulmányozta a születési, házassági, halálozási anyakönyveket, átrágtta magát a kérdés szakirodalmán. Végül 1803-ban új kiadásban tette közzé művét, címét is megváltoztatva. Már maga az új cím is figyelemmel volt a haladó közvélemény — no meg persze a szemforgatók — felzúdulására, s igyekezett azt némiképp ellensúlyozni. Így hangzott: *Tanulmány a népesedés törvényéről, vagyis ennek múltbeli és jelenlegi hatásáról az emberiség boldogulására.* Az új kiadásból számos korábbi mondat, sőt egész bekezdés kimaradt, köztük a fentebb idézett, megbotránkoztató mondatok is. Voltaképpen elejétől végig az egész művet átírta Malthus, de

annak lényegéhez továbbra is makacsul ragaszkodott. Nevezetesen ahhoz, hogy a szegények segélyezéséről intézkedő törvényt, minthogy az „maga támasztja a szegényeket, akiket segélyez” (értsd: sokasodásra ösztönzi a nincsteleneket), fokozatosan meg kell szüntetni.

A malthusi mű előzményeiről nincs itt helyünk bővebben szólni. De talán annyi is elég, hogy mialatt a francia, az olasz és általában az európai gondolkodók zöme — Montesquieu, Mirabeau, korábban Montchrétien, Colbert, Vauban, Machiavelli, Campanella és sokan mások — évszázadokon át határozottan populacionista (a gyarapodást ösztönözni kívánó) nézeteket vallottak, Angliában a túlnépesedéstől való félelem már a XVI. század legelején Thomas Morus *Utópiájában* (1516) vagy Walter Raleigh-nek, az angol világuralmi törekvések előfutárának gondolkodásában jelentkezik. De találkozunk a platóni népességoptimum eszméjével Bacon *Új Atlantiszában* (1627), és sok szó esik a népesség számának korlátozásáról Thomas Hobbes *Leviatanjában* (1651) és *De civéjében* (1658) is. A túlnépesedéstől való félelemben kétségtelenül volt bizonyos része az úgynevezett „sziget-mentalitás”-nak (a tengertől való körülzárttság érzésének), de főként annak, hogy Anglia — a gyorsan fejlődő szövő- és posztóipar követelményeinek megfelelően — már a XV. századtól kezdve gabonatermelő országból fokozatosan juhnyészto országgá alakult át. Az *enclosure*

(földkerítés) — vagyis a szántóföldek legelővé alakítása — a parasztok ezreit és tízezreit tette földönfutókká; kóbor koldusok, munkátlan csavargók, könyöradományból tengődő városi nincstelenek lepték el az országot. Marx szavaival: „a munkaeszközöket tőkévé, az emberi munkát áruvá változtatták”, ez utóbbi áru java részére azonban senkinek sem volt még egyelőre szüksége.

I. Erzsébet királynő korában (1558—1603) a nincstelenek száma oly félelmetesen felduzzadt és annyira veszélyeztette a közbiztonságot, a közegészséget, sőt magát az államhatalmat is, hogy a kormánynak sürgősen tennie kellett valamit. Minthogy a további földkerítések ellen mit sem tehettek, mert azok együttesen szolgálták valamennyi módosabb társadalmi réteg érdekét, jobb megoldás híján szegénytörvényt hoztak, amely dologházak létesítésével, intézményesített könyöradományokkal, élelmiszersegélyekkel próbálta a már-már elviselhetetlen tömegnyomort enyhíteni. Ha e fáradozások egyéb eredménnyel nem is igen jártak, arra mindenesetre jók voltak, hogy javítsanak a nagy vagyonú birtokosok, a gyorsan tollasodó gyarmatáru-kereskedők s az egyre több külhoni piacot meghódító manufaktúra-tulajdonosok lelkiismeretén.

De volt az éremnek másik oldala is: az egyidejűleg megszigorított egészségügyi intézkedések már a XVII. század végétől távol tartották a szigetországtól a pestist és Jenner védőoltásának köszönhetően a XIX. szá-

zadban a himlő sem pusztított többé. Mindennek hatására az ország lakossága a XVIII. században és a XIX. század elején a korábbi időkhöz viszonyítva igen gyorsan gyarapodott. Kezdetét vette a nagy európai népese-
dési forradalom, mely erősen megnövelte a fehér ember számarányát a világ össznépességében.

Angliának (Skót- és Írország nélkül) 1700-ban 5,8, 1750-ben 6,25, 1780-ban 7,6, 1801-ben 9,2 millió lakosa volt; Nagy Britannia lakóinak száma az 1801. évi közel 11 millióról 1811-ben 12,6, 1821-ben pedig 14,4 millióra emelkedett.¹³ A gyarmatokra való tömeges kivándorlás csak jóval később indult meg. Egyelőre számos jel mutatott arra, hogy Morus, Raleigh, Hobbes félelmei megalapozottak voltak: a szigetország túlnépesedett, jőllehet fele annyi lakosa sem volt, mint Franciaországnak. Erre utal az alábbi malthusi mondat, mely a *Tanulmány* későbbi kiadásaiából szintén kimaradt: „Az olyan embernek, aki egy máris túlnépesedett országban született, ha csak nem tartják el szülei, s a társadalomnak nincs szüksége a munkájára, nincs joga a legkisebb élelemadagot sem megkövetelnie, mert lényegében felesleges.”

Malthus akkor jelentkezett értekezésével az angol filozófia „piacán”, amikor a XVIII. század végén a szigetország konzervatív közvéleményét ugyancsak megriasztotta a francia forradalom eszméi iránt különösen az értelmiség és a módosabb polgárság egy

részében megnyilvánuló rokonszenv. A *Tanulmány* újabb, átdolgozott kiadásainak idején Nagy-Britannia hadiállapotban volt a napóleoni Franciaországgal, a végleges szöveg pedig már csak akkor látott nyomdafestéket, amikor Waterlooót és a császár száműzetését követően Párizsban ismét a „mit sem felejtő és mit sem tanuló” Bourbonok voltak az urak, a Bécsi Kongresszus Európájára pedig a levert forradalmak visszahatásának fagyos éjszakája borult.

Az „új Európa” vezető rétegeit úgyszólván minden tevékenységükben a félelem irányította. Félelem a forradalmi szellem újbóli fellobbanásától, félelem a legradikálisabb plebejus elemek — Angliában éppen a szegénytörvények istápoltojai — felülkerekedésétől, félelem a forradalmi erőszaktól és a nyaktiló rémuralmának visszatérésétől. S e félelmet — melyről 1830-ban, 48-ban és különösen 71-ben ismételten bebizonyosodott, hogy korántsem volt alaptalan — a szegényeket éhbérért dolgoztató és közben hivalgó márványpalotákat építtető rossz lelkiismeret csak szíthatta.

Számos kortársához hasonlóan Malthus is félt, és ez tette gondolkodását ultrakonzervatívvá, ez nyomta el benne az angol polgár hagyományos szabadság- és igazságszeretetét, fojtotta el olykor fel-felpislákoló lojalitását az egymással szembeszegülő irányzatok és vélemények dialektikus többszámú iránt.

A malthusi művet mind Angliában, mind

az európai szárazföldön annak a polgárságnak az érdeklődése és rokonszenve vitte sikerre, mely a *rosszabbtól* való félelmében eltúrta maga fölött a koronás fők és az arisztokraták zsarnokságát. Malthus is ennek a zsarnokságnak az eltúrését tanácsolta, és ráadásul a polgárság lelkiismeretén is könnyíteni igyekezett: tudós érvekkel bizonygatta, hogy nincs értelme a szegények helyzetén javítani, mert ez csak gyorsabb gyarapodásra ösztönözné őket.

Mind az angol, mind az európai polgárság Malthus idején súlyos válságban volt. Bibó Istvánt parafrazálva: válságban volt, mert félelemben élt. Ennek a válsághelyzetnek és félelmi állapotnak a filozófusa Malthus, ennek gondolat- és eszmevilágát tükrözi műve, mely a szerző életében — és immár teljes névvel — hat kiadást ért meg.

Ha Malthust ma sokan ismét aktuálisnak érzik, ez csak azt bizonyítja, hogy a világ ismét válsághelyzetbe került — és ismét fél.

Mi a malthusi elmélet lényege? Szerzőnk tényként fogadta el azt a később Darwin és Wallace által is megerősített — a legfrissebb állattani kutatások tükrében azonban csak bizonyos pontosításokkal helytálló természeti törvényt, mely szerint minden élővel született ösztöne korlátlan szaporodásra készlet.¹⁴ Minthogy azonban szaporodásának határt szab az élelem és a tér hiánya, a „fölösleg”-nek szükségszerűen el kell pusztulnia.

Malthus szerint a „nemek közti szerelmi hév” igen nagy hatóerejének köszönhetően az emberekben is megvan a hajlam az abszolút túlnépesedésre. „De mivel természeti törvény, hogy az emberi élet számára a táplálék nélkülözhetetlen, a népesség sohasem nőhet túl azon a legalacsonyabb táplálkozási szinten, amely fennmaradását még lehetővé teszi; így az élelem megszerzésének nehézsége, mint a népgyarapodás erős korlátja, állandóan működik. Ez a nehézség valahol érezhetővé kell hogy váljék, és az emberiség jelentős hányadára szükségképpen rá kell hogy nehezedjék a nyomor különféle formáiban vagy az attól való félelemben.”

Mi történnék akkor, ha az emberiség egy nap elkezdene korlátlanul gyarapodni? Erősen hangsúlyozva, hogy erre az ő koráig gyakorlatilag még nemigen volt példa, Malthus úgy vélte, hogy ha a népgyarapodást semmi sem gátolná, akkor minden házaspár legkevesebb 4–4 gyermeket hozna a világra, és ezek a maguk során további 4–4-et. Így a világ népessége átlag minden 25 évben (sőt, talán ennél is rövidebb időközökben) megkétszereződne, az emberiség mértani haladvány arányában növekednék (1, 2, 4, 8, 16 ...). Elméletileg bármelyik, ma még csupán 1 millió lelket számláló országnak 25 év múlva 2 millió, 100 év múlva 16 millió, 200 év múlva 256 millió, 300 év múlva több mint 4 milliárd lakosa lehetne.

Hogyan fokozható ezzel szemben az élelmiszer-termelés? A „csökkenő földhozadék

törvényéből”¹⁵ kiindulva Malthus úgy ítélte, hogy „tekintetbe véve a termőföldek jelenlegi állapotát”, a létfenntartó eszközök termelése „az emberi munka legkedvezőbb feltételei mellett sem növelhetők sebesebben, mint számtani haladvány arányában” (1, 2, 3, 4, 5, 8 .. .) Ott tehát, ahol ma hektáronként 15 mázsa gabona terem, 25 év múlva megteremhet ugyan 30 mázsa, ellenben újabb 25 év elteltével nem képzelhető el másodszori megkétszereződés, legfeljebb a termés ugyanannyival való bővülése, mint az előző 25 évben, vagyis újabb 15 mázsával. Ez a második 15 mázsa azonban már csak 50 százalékos növekedést jelent a korábbi szinthez képest, a harmadik csupán 33,3 százalékosat és így tovább. Miközben tehát a népesség 100 év alatt — elméletben — akár tizenhatszorosára is felszaporodhat, az élelmszertermelés „a legnagyobb emberi igyekvés mellett” sem haladhatja meg a korábbi szint négyszeresét.

Abból a tényből, hogy a népesség gyorsabban gyarapszik, mint ahogy az élelmszer-termelés bővül, Malthus arra a következtetésre jutott, hogy szükségszerűen működésbe lép „a népesedés alapvető féke — az élelem hiánya”. Ez az alapvető fék azonban — az éhhalál eseteit kivéve — sohasem hat közvetlenül. Malthus kétféle valóságos féket ismert: megelőző és tényleges (pozitív) féket. Papi ember lévén, akinek vallásos nézeteivel összeegyeztethetetlen volt a „hús bűne” — vagyis az olyan nemi érintkezés, melynek

nem *közvetlen* célja a gyermeknemzés —, szerzőnk megelőző féken kizárólag a késői házasságot és ennek eljöveteleig mindkét nem önként vállalt *erkölcsös önmegettartóztatását* értette. Sorai közül azonban kiérezhető, hogy ez utóbbiban — melynek gondolatát a közfelháborodás lecsillapítására műve második kiadásától kezdve vetette fel — maga sem nagyon hisz.

Ha a megelőző fékek nem elég hatékonyak, akkor a „bűn és nyomor” formájában működésbe lépnek a tényleges fékek, amelyek egytől egyig hozzájárulnak az emberi élet tényleges tartamának megrövidítéséhez. Ezek közé sorolhatók: „az egészségtelen foglalkozások, a megerőltető munka, az időjárás viszontagságai, a nagyfokú szegénység, a gyermekek gondozatlansága, a nagy városok, a mindenféle kicsapongások, a közönséges betegségek és a járványok egész sora, a háború, a pestis meg az éhhalál”. Idáig szinte-szinte egyetérthetnénk szerzőnkkel, ha nem folytatná ekképpen: „A tényleges fékek közül kizárólag a nyomor az, amely alighanem elkerülhetetlenül következik a természet törvényeiből.”

Adam Smith *piactörvényét* (saját érdekeiért küzdve az egyén inkább előmozdítja a közérdeket, mintha szüntelenül erre törekednék) és David Ricardo *vasbértörvényét* (a munkabért is a piac törvényei: a munkaerő-kereslet és -kínálat kölcsönhatása határozza meg) az emberi társadalom gyarapodá-

sára is kiterjesztve, Malthus így összegezi saját elméletét:

Tegyük fel, hogy „azt az élelmiszer-mennyiséget, amely eddig 11 millió embert tartott el, most 11 és fél millió között kell elosztani. Következésképpen a szegények rosszabbul fognak élni, és sokakra közülük súlyos nyomor vár. A munkások száma is nagyobb lesz, mint a piac igényelte munka mennyisége, így a munkaerő árának esnie kell, mialatt az élelmiszerárak emelkednek. Ezért a munkásnak többet kell dolgoznia, hogy annyit keressen, mint azelőtt. A nyomor ezen időszakában a házasságtól való elbátortalanodás és a család eltartásának gondja annyira megnő, hogy a gyarapodás lelassul. Eközben az olcsó munkaerő, a munkások nagy száma és ezek szükségképpen megnövekedett szorgalma arra ösztönzi a gazdákat, hogy több munkát fordítsanak földjeikre, hogy új területeket törjenek fel, hogy trágyázzák és még inkább feljavítsák a már művelésbe vett földeket, míg végül is a létfenntartási eszközök megint úgy aránylanak a népességhez, mint a kiinduló időszakban. Ekkor a munkások helyzete ismét elviselhetőbb lesz, a népesedés fékjei bizonyos fokig lazulnak, és rövid idő múlva a jólét tekintetében ugyanezek a süllyedő és emelkedő folyamatok megismétlődnek.”

Nem kétséges, hogy Malthus törvényszerűséget ismert fel, pontosabban *erősített meg*,¹⁶ amikor kimondta, hogy a népesedés és a létfenntartási eszközök termelése között

szoros kölcsönhatás van, amit tárgyi adottságként feltétlenül figyelembe kell venni. Ennek kimondása és egyenletbe foglalása — ha az egyenlet sántít is — kétségtelen nyeresége volt és maradt mind a politikai gazdaságtannak, mind a demográfiának,¹⁷ még akkor is, ha szűk osztályszemlélete megakadályozta szerzőnket abban, hogy a folyamatot teljes egészében végiggondolja.

Marxot nem foglalkoztatta közelebről a népesedés kérdése, és ezért nem is nagyon mélyült el benne. Úgy vélte például, hogy a tőkés kizsákmányolás következtében a korabeli Angliában *növekszik* a halandóság, s ez a magyarázata annak, hogy 50 esztendő alatt (1811—1861) a szigetország lakosságának gyarapodási üteme évi 1,53 százalékról 1,14 százalékra mérséklődött. Holott a valóságban a halálozási arányszám gyors ütemben *csökkent*, de a női termékenység apadása ennél is gyorsabb volt.¹⁸

Ha Marx alapléteiben viszonylag mégis gyakran találkozunk — többnyire gúnyos utalások formájában — Malthus nevével, a gúny nem annyira a demográfusnak, mint inkább a tőkés termelőmód apologetájának szól. Ami persze nem jelenti azt, hogy a malthusi népesedési elméletet Marx elfogadta volna.

„Malthus elmélete — olvashatjuk *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalaiban* —, amely egyébként nem az ő találmánya, hanem amelynek dicsőségét elsajá-

tította, [...] két oldalról jelentős: 1. mert a tőke brutális nézeteinek brutális kifejezést adott; 2. mert a túlnépesedés tényét valamennyi társadalomformára nézve állította...¹⁹

A valóságban — mutat rá Marx — „minden egyes történeti termelőmódnak megvan a maga külön, történelmileg érvényes népesedési törvénye. Elvont népesedési törvénye csak a növényeknek és az állatoknak van, amennyiben az ember történelmileg be nem avatkozik.”²⁰ A tőkésrendben mindig népeségfelesleget előidéző irányzatok érvényesülnek. Ugyanis „... a munkásnépesség az általa létrehozott tőkefelhalmozással együtt növekvő terjedelemben termeli azokat az eszközöket, amelyek őt magát viszonylag fölös számúvá teszik. A tőkés termelőmód sajátos népesedési törvénye ez.”²¹

Nem kétséges, hogy Marx „népeségfeleslegen” csakis munkanélküliséget érthetett, mert az ő idejében ezt a kifejezést még nem ismerték.²² Tétele így lényegében mind a mai napig helytálló. A tőke urai — ma inkább, mint valaha — óriási mennyiségben termeltetnek olyan modern munkaeszközöket — mikroprocesszorokat, robotokat, komplex számítógépes irányítóberendezéseket és egyébeket — melyek a dolgozók egy részét „fölslegessé” — munkanélkülivé — teszik. Más lapra tartozik, hogy az iparosodott országok népesedésének demográfiai megállapodása vagy kezdődő fogyása korábban mennyiben „fölös számúak” a munkanélkü-

liek, s hogy a mikroprocesszorok meg társaik termelése — vagy általánosabban: a termelés szüntelen korszerűsítése — nélkül mekkora volna a tőkés társadalmakban a munkanélküliség.

Voltaképpen nincs ellentmondás a marxi demográfiai tétel és napjaink egyik igen fontos tapasztalati ténye között sem — melynek elméleti lehetőségét Engels egyébként előre látta²³ —, nevezetesen, hogy olyan idő is eljöhethet, amikor a szocialista termelési rendben okoz majd súlyos fejfájást a gyors népgyarapodás. Ez az idő, mint tudjuk, valóban eljött. A Kínai Népköztársaságnak egyik fő gondja ma a szaporodás túl gyors üteme, és Lengyelországban meg a Szovjetunió ázsiai köztársaságaiban is jelentkezők efféle gondok. Hadd idézzem ezzel kapcsolatban Vladimir Trebici *A világ népessége* című művének e kötetbe felvett fejezetéből az alábbi fontos megállapítást: „... a marxista demográfia is kifejtette véleményét a jelenlegi — az újonnan kialakult körülményeknek megfelelő — népesedési kérdésekkel kapcsolatban, olyan értelemben, hogy elváltotta Malthus velejéig reakcionárius és apologetikus társadalmi és gazdasági felfogását a családtervezéstől és a születésellenőrzéstől. Konkrétan nincs semmiféle azonoság a malthusi elmélet és azon eszközök között, melyeket egy házaspár igénybe vesz annak érdekében, hogy a kívánt számú gyermeket a neki leginkább megfelelő időben hozza világra.”

Ugyanakkor, ha most visszatekintünk a tőkés társadalom XIX. századi fejlődéstörténetére, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy *végző soron* Nyugat-Európában a népesedési forradalom pozitív szerepet játszott a gazdasági fejlődésben. Az európai népesedésrobbanás és az első ipari forradalom között szoros kölcsönhatás támadt, s végül is mindkettő határozottan előnyösen befolyásolta egymást. Az egyik piacot teremtett, a másik előmozdította a termelékenység növekedését és ezúton fokozta a dolgozók keresetét, a nagyobb kereset pedig kedvezően hatott vissza a fogyasztásra, ami újból csak a termelés bővítését vonta maga után. Több kutató szerint a kedvező népesedési-gazdasági kölcsönhatás a mezőgazdaságban is kimutatható. Számos esetben a hektárhozam éppen ott nőtt a leginkább, ahol a lakosság a leggyorsabban gyarapodott.²⁴